
Case study 'Moral injury'

Deze *case study* is ontstaan met het oog op het *case studies*-project dat in dit nummer van TGV genoemd is in het artikel van Sjaak Körver. Voor het project goed en wel van start is ging heeft Guus van Loenen deze casus aangeboden en vervolgens herschreven in de lijn van het format dat Martin Walton en Sjaak Körver voor dit project hebben ontworpen en dat in het eerste jaar van het project zal worden gehanteerd.

Guus van Loenen

DEZE CASUS BESCHRIJFT de geestelijke verzorging van een voormalig beroepsmilitair die ten gevolge van zijn actieve inzet in een oorlogsgebied is getraumatiseerd. De persoon in kwestie doet daarbij een dringend beroep op een klassieke competentie van de geestelijk verzorger, namelijk om vergeving te realiseren. De casus is *ongewoon* omdat ze een sterk religieus gekleurd appèl betreft in een omgeving waarin religie verre van vanzelfsprekend is. *Paradigmatisch* is de omstandigheid dat de geestelijke verzorger een weg moet zien te vinden die niet standaard gegeven is.

Verantwoording van de casus

Het bijzondere karakter van deze casus maakt *anonymisering* moeilijk. Daarom is alleen de naam van de cliënt gewijzigd. De cliënt heeft echter uitdrukkelijk *toestemming* gegeven voor publicatie van deze *case study*. Hij hoopt immers dat die ook anderen in een vergelijkbare situatie ten goede zal komen. Verder is deze casus voorgelegd aan de behandelend psychiater en besproken met collegae geestelijk verzorgers.

Achtergronden

Context: De casus speelt in een algemeen psychiatrisch ziekenhuis. De cliënt is daar opgenomen op een specialistische afdeling voor oorlogsveteranen. De gesprekken vinden plaats op de eenpersoonskamer waar de cliënt gedurende zijn opname verblijft. In het verleden heeft de geestelijk verzorger slechts sporadisch contact gehad met andere cliënten of met de leiding en medewerkers van deze afdeling.

Aanleiding voor contact: De vaste nachtdienst mailt de geestelijk verzorger met het verzoek om contact met de cliënt op te nemen. In de mail geeft hij geen toelichting bij het waarom van dit verzoek. Een dergelijk initiatief van een individuele verpleegkundige – zonder overleg met team of staf – is voor de geestelijk verzorger geen ongebruikelijke vorm van verwijzing.

Persoon in kwestie: Tevoren is de geestelijk verzorger niets over de persoon in kwestie bekend. Als hij hem ontmoet herkent hij hem wel van een keer dat de cliënt de kerkdienst in de instelling

bezocht. Op geen moment heeft de geestelijk verzorger inzage in het dossier van de cliënt.

Geestelijk verzorger: De geestelijk verzorger is een man van 61 jaar. Hij werkt 32 jaar in het betreffende psychiatrisch ziekenhuis. Hij is een academisch geschoold theoloog met een katholieke achtergrond. Vanaf zijn studietijd is hij sterk geïnteresseerd in de relatie psychiatrie en mystiek. Daarnaast heeft hij zich in de loop der jaren bekwaamd in pastoraalpsychologie, ethiek, psychodynamische counseling, interculturalisatie en supervisie. Hij werkt in een team samen met twee andere geestelijk verzorgers.

Niet alleen psychisch maar ook moreel gewond

Andere betrokkenen: Zowel aan het begin als aan het eind van de casus heeft de geestelijk verzorger contact met de behandelend psychiater. Beide keren gaat het contact over het ritueel waarin deze geestelijke verzorging uitmondt. De eerste keer legt de geestelijke verzorger de psychiater de vraag voor of een ritueel past in het behandelplan en of de psychiater adviezen of waarschuwingen heeft waarmee de geestelijk verzorger in de voorbereiding rekening moet houden. De tweede keer ontmoet de geestelijk verzorger de psychiater bij het uitvoeren van het ritueel.

Begeleiding

Eerste contact: Naar aanleiding van de ontvangen mail maakt de geestelijk verzorger een afspraak met Hans, een man van begin 40. De geestelijk verzorger wil het gesprek open ingaan, maar wordt meteen overvallen door de inrichting van de kamer. De muren hangen vol met afbeeldingen van wapens en militaire tafereelen. Ook de cliënt zelf overvalt hem. Hij zit nog amper of Hans vertelt dat hij in een VN-missie heeft gediend. Als scherpschutter heeft hij tijdens die missie 37 mensen gedood. Die 37 mensen achtervolgen hem 's nachts in zijn dromen. Gelukkig heeft hij onlangs een nieuw medicijn gekregen waardoor hij die nachtmerries niet meer beleeft. Ook vertelt hij dat hij in de creatieve therapie 37 beeldjes heeft gemaakt die hij vervolgens begraven heeft. Dat ri-

tueel heeft hem opgelucht. Toch blijft er nog iets knagen. Hij wil het ook met God goedmaken. En hij vraagt of de geestelijk verzorger een ritueel heeft dat daarvoor kan zorgen. Hij hoopt dat dit op korte termijn kan, want zijn ontslagdatum nadert.

Verkenning van de vraag: Het eerste dat de geestelijk verzorger opvalt is dat Hans zijn vraag haast als een schutter aanpakt. Hij gaat recht op zijn doel af. Omwegen lijken niet gewenst. Toch wil de geestelijk verzorger juist omwegen bewandelen. Hij wil meer over de achtergrond van Hans weten: over zijn (religieuze) ontwikkeling, actuele situatie, familiesysteem, toekomstplannen. Hij heeft die informatie nodig om een antwoord op de hulpvraag te kunnen geven. Bovendien wil de geestelijk verzorger niet onder druk gezet worden. Dat laat hij Hans expliciet weten. Maar de geestelijk verzorger is ook in verlegenheid gebracht. De confrontatie met het verhaal van Hans ontregelt hem. En hij voelt zich onzeker of hij wel bij machte is de hulpvraag goed te beantwoorden. Verder vraagt de geestelijk verzorger zich af wat de meerwaarde van een eventueel religieus ritueel kan zijn in vergelijking met het ritueel dat Hans in de creatieve therapie al heeft uitgevoerd. Als hij die vraag in het gesprek inbrengt kan Hans het verschil niet duidelijk onder woorden brengen. Desondanks is voor hem zonneklaar dat het om heel iets anders gaat. Ter afsluiting van deze verkenning laat de geestelijk verzorger Hans weten dat hij over zijn vraag moet nadenken en hij vraagt toestemming om de behandelend psychiater daarover te consulteren. Hans gaat daarmee akkoord.

Verheldering van de vraag: In het tweede contact laat Hans een artikel zien waarin hij de term heeft gevonden die het best past bij zijn probleem: *moral injury*. Zijn oorlogservaringen hebben hem niet alleen psychisch getraumatiseerd, maar ook moreel gewond. Dat geldt met name zijn acties als scherpschutter. Hij is er nu door en door van overtuigd dat doden niet goed is. Zelfs een vlieg in zijn kamer kan hij niet meer doodslaan. De behandelend psychiater bevestigt de morele dimensie in de nood van de cliënt en juicht de poging toe om via een ritueel deze nood te verlichten.

Overwegingen van de geestelijk verzorger: De aange-reikte term *moral injury* is verhelderend voor de geestelijk verzorger. Deze term helpt hem een eind op weg om een passend ritueel te ontwerpen. Ook weet hij daarmee voor zichzelf onderscheid te bepalen met het ritueel dat in de creatieve therapie al heeft plaatsgevonden. Zijn hypothese is dat dat ritueel met name voor verandering op het niveau van gedrag en vermogen heeft gezorgd: daardoor wordt Hans nu minder beheerst door het trauma, kan hij zich meer ontspannen, kan hij beter slapen. De nieuwe medicatie heeft die verandering nog aanzienlijk versterkt. De vraag om een religieus ritueel richt zich op heling van de wond die is geslagen op het niveau van identiteit en spiritualiteit. Hans wil weer van zichzelf kunnen houden en hij wil weer waard zijn dat er van hem gehouden wordt. Het ritueel waarvoor hij de geestelijk verzorger heeft benaderd dient op dat doel te zijn afgestemd.

Interacties en interventies: Tijdens deze begeleiding voert de geestelijk verzorger in een periode van zes weken vier uitgebreide gesprekken met Hans. Van het *eerste gesprek* is hierboven al het een en ander weergegeven. Nog niet genoemd werd dat Hans daarin, op een vraag van de geestelijk verzorger, ook spreekt over zijn religieuze achtergrond. Hij vertelt dat hij traditioneel katholiek is opgevoed, maar dat het geloof in zijn jeugd verder geen grote rol heeft gespeeld. Door zijn oorlogservaring is dat veranderd. Bovendien heeft later – in de tijd dat hij gedetineerd was – het contact met een gevangenispredikant zijn religieuze belangstelling verdiept. Hij vertelt dat hij nu elke dag de kerk in het dorp binnenloopt. Bij voorkeur als er niemand is. Dan gaat hij daar stil zitten. Dat doet hem goed. En hij vertelt dat hij sinds enige tijd dagelijks de Bijbel leest. Hij vraagt de geestelijk verzorger of hij hem een tekst kan aanraden. De geestelijk verzorger noemt Psalm 51. En legt uit dat

daar iemand in een vergelijkbare situatie aan het woord is, iemand die in het reine wil komen met de dood die hij op zijn geweten heeft. Nog voor de geestelijk verzorger afscheid kan nemen heeft Hans de tekst al opgezocht.

De wond schoonmaken, verbinden en laten helen

In het *tweede gesprek* kwam zoals gezegd de term *moral injury* ter sprake. De geestelijk verzorger vraagt Hans te vertellen over de morele wond uit zijn tijd als militair. Hans begint met het verhaal van de eerste keer dat hij iemand doodschoot. Hij herinnert zich als de dag van gister hoe ontdaan hij toen was teruggekeerd op de basis. En hoe zijn collega's daar zijn moeite hadden weggelachen. Hij vertelt over de groepsdruk waarin hij terecht kwam. Dat hij gaandeweg onverschilliger werd over het neerschieten van mensen. Verder vertelt hij over de eenzaamheid tijdens de beslissing om wel of niet te schieten. Al bestonden daarover nog zulke heldere instructies, op het moment zelf moest hij de situatie geheel alleen beoordelen. Achteraf zit hij met twijfels of hij wel steeds juist heeft gehandeld en of hij soms niet ten onrechte geschoten heeft. Hij zegt nu verbijsterd te zijn dat hij dat allemaal heeft gedaan, dat hij zichzelf zo volkomen kwijt heeft kunnen raken.

Dan komt hij terug op Psalm 51. Hij weet niet goed wat hij daarvan moet vinden. De tekst komt erg beladen op hem over. De geestelijk verzorger schrijft op een vel papier schematisch de verschillende lagen die in deze psalm aan de orde zijn: het verlangen gezuiverd te worden (vers 3-4) – de betekenis van het eigen wangedrag (vers 5-6) – het besef dat kwaad ondoorgrondelijk met het bestaan verweven is (vers 7-8) – maar ook het besef dat er een weg naar herstel bestaat (vers 9-11) – dat uit dit proces een grootmoedige geest kan voortkomen die anderen in staat stelt van deze ervaring te leren (vers 12-15) – voorwaarde is dat het sprakeloze zwijgen wordt opgeheven (vers 16-17) – de weg naar herstel begint met de erkenning van wat vernietigd werd (vers 18-19). Meteen vraagt Hans of hij dit papier mag houden. De uitleg lijkt hem te helpen zichzelf in de tekst te herkennen.

Maar hij vraagt ook om een tekst die een positief gevoel in hem teweeg kan brengen. De geestelijk verzorger suggereert Psalm 139.

In het *derde gesprek* vraagt de geestelijk verzorger naar de tijd na de militaire missie. Hans vertelt over de last die hij van zijn oorlogservaringen heeft gehouden en over de schadelijke invloed daarvan op zijn leven. Het probleem begint meteen bij de terugkeer in de kring van familie en vrienden. Het lukt hem nauwelijks om weer aansluiting te vinden bij de thema's die daar spelen. Omgekeerd slaagt hij er zelf vrijwel niet in om familie en vrienden te vertellen over zijn ervaringen of hen in vertrouwen te nemen als de gruwelijkheid van de herinnering hem te machtig wordt. In een poging om hier uit te komen gaat hij aan de drank. Nog zwaarder drukt de last op zijn huwelijk. De onmacht aan beide kanten is groot. Zijn vrouw stimuleert hem het verleden achter zich te laten, hij zelf wil haar niet steeds verdriet doen door te laten weten hoe het verleden hem belast. Daarnaast worden de ruzies over drank steeds heftiger. Uiteindelijk volgt een scheiding. Er ontstaat een gevecht om de kinderen. Voor Hans gaan de werelden door elkaar lopen: hij dreigt met geweld als hij zijn kinderen niet mag zien. Vanwege zijn wapenkennis wordt dit dreigement hoogst serieus genomen. Op zeker moment vindt er een escalatie plaats en komt hij in detentie terecht. Behalve zijn kinderen raakt hij daardoor ook zijn baan kwijt.

Wanneer Hans hierover spreekt merkt hij zijdelings op dat hij in het contact met de geestelijk verzorger veel vertrouwen en verbinding ervaart en daardoor dichter bij zijn gevoel kan komen. Toch blijft hij de geestelijk verzorger steevast aanspreken met 'pastor', terwijl hij alle andere zorgverleners bij hun voornaam noemt. De geestelijk verzorger verstaat dit als een signaal dat de symbolische kant van zijn rol een belangrijke functie vervult. Voor Hans vertegenwoordigt hij een instantie van een andere orde die het hem mogelijk maakt zijn verhaal te doen en zichzelf te accepteren. Ook merkt de geestelijk verzorger veranderingen in de kamer op. Er verdwijnen steeds meer militaire afbeeldingen van de muur. In dit derde gesprek zijn ze vrijwel allemaal verdwenen. Als hij Hans daarnaar vraagt blijkt deze zeer gericht hiermee bezig te zijn. Hij wil afscheid nemen van al-

les wat hem met zijn militaire verleden verbindt. Het laatste waar hij nog van af moet is een ring uit die tijd. De ring zit zo vast aan zijn vinger dat die dient te worden doorgeknipt. Hans zegt dat hij dat de komende week wil laten doen.

In het vierde gesprek barst Hans direct los over zijn onvrede met de huidige situatie. In het weekend is hij thuis – in zijn flat die hij net helemaal naar zijn zin heeft ingericht. De dagen door de week is hij op de afdeling. Of beter gezegd, moet hij op de afdeling zijn. Dat moeten valt hem zwaar. Ook heeft hij steeds meer last van de regels die er op de afdeling gelden en van de eisen die zorgverleners hem stellen. Hij vertelt dat het hem gisteren allemaal teveel werd en dat hij is uitgevallen naar zijn persoonlijk begeleider. Geladen spreekt hij uit dat zijn behandeling klaar is. Dat hij niets meer op de afdeling te zoeken heeft. Dat hij weg wil. Hij maakt zich boos over de voortdurende beperkingen die hem worden opgelegd. Zijn boosheid geldt ook de verplichting dat hij na ontslag contact houdt met de reclassering.

De geestelijk verzorger stelt voor die boosheid te onderzoeken. Hans antwoordt dan dat thuis voor hem Psalm 139 is en de afdeling Psalm 51. Als de geestelijk verzorger vraagt hoe hij dit bedoelt zegt Hans dat hij tot nu toe altijd heeft gedacht dat hij straf verdient voor wat hij gedaan heeft. De afdeling verbindt hij met die overtuiging. De voorwaarden die daar gelden beschouwt hij als straf. Psalm 139 laat hem anders naar zichzelf kijken. Nu komt de overtuiging op dat hij begrip en troost verdient om wat hij heeft meegemaakt. Zijn nieuwe woning staat daarvoor symbool. De geestelijk verzorger oppert de mogelijkheid van een verbinding. Hij wijst op de groei die Hans heeft doorgemaakt en op de vruchten die hij daar nu van plukt. Maar hij wijst hem ook op de moeilijkheden die hij heeft moeten overwinnen en die hem nog altijd parten kunnen spelen. En hij vraagt of Hans de begeleiding die hij nu nog van de afdeling ontvangt en hierna van de reclassering zal ontvangen ook als steun kan zien. Als blijkt dat er naar hem wordt omgekeken en dat hij niet aan zijn lot wordt overgelaten. De verplichting kan immers ook gezien worden als een aanbod van een vangnet waarop hij terug kan vallen als zich moeilijke situaties voordoen.

Tot verbazing van de geestelijk verzorger gaat Hans meteen in die benadering mee. Zijn gezicht verliest de verbeterde trek. Hij glimlacht. En hij zegt dat hij het vandaag nog gaat rechtzetten met zijn persoonlijk begeleider. Aan het eind van dit gesprek wordt de datum vastgelegd voor het ritueel. Hans wil zijn psychiater uitnodigen om daarbij aanwezig te zijn. Hij stuurt hem hierover een sms nog voor de geestelijk verzorger is vertrokken. *Plan en afspraken:* De hulpvraag van Hans is helder. Hij wil een ritueel om het met God goed te maken. De geestelijk verzorger spreekt met hem daarover drie zaken af. Hij wil de behandelend psychiater consulteren. Hij wil tijd om Hans beter te leren kennen om zo een ritueel op maat te kunnen vormgeven. En hij zegt toe dat – mocht de tijd te kort zijn – hij ook na ontslag van Hans beschikbaar is om het ritueel uit te voeren. Wanneer uit-

Toedekken is de pijn laten rusten als die is uitgesproken

eindelijk de datum voor het ritueel wordt afgesproken is Hans echter nog steeds opgenomen. Er vindt een apart gesprek plaats waarin de geestelijk verzorger met Hans het ritueel voorbereidt. Afgesproken wordt dat Hans de ervaringen die hem belasten en waarvoor hij vergeving zoekt op papier zal zetten. Verder wil Hans tevoren niet te veel weten over wat er gebeuren gaat. Hij spreekt zijn vertrouwen uit en de wens om zich aan het ritueel over te geven. Hij verheugt zich op die dag. Hij meldt bovendien dat zijn ontslagdatum is vastgesteld. Het blijkt de dag te zijn na de datum die al voor het ritueel was afgesproken. Het kan voor hem niet mooier.

Resultaten: Tijdens deze geestelijke verzorging worden er bij Hans verschillende veranderingen zichtbaar. Hans ervaart meer verbinding en vertrouwen, komt dicht bij zijn gevoel, maakt zich letterlijk los van de beelden die hem met zijn traumatische geschiedenis verbinden, vindt in psalmteksten woorden om zijn eigen situatie te verhelderen en anders te duiden, weet zich op een moment van boosheid open te stellen voor een andere interpretatie. Bij een huisbezoek twee maan-

den later legt Hans de geestelijk verzorger uit dat de belangrijkste verandering voor hem is bewerkt door het ritueel aan het eind van de geestelijke verzorging. Sindsdien heeft hij geen last meer van gewetensproblemen. Hij zegt: 'Ik kon in m'n een-tje nog zo vaak naar de kerk gaan, maar daar zat ik dan alleen maar te huilen. Op zich deed dat me wel goed, maar ik kwam zo niet verder. Pas door het ritueel ben ik eruit gekomen en heb ik rust gevonden.' Als de geestelijk verzorger hem vraagt meer over die rust te vertellen zegt hij: 'Door u heb ik het idee gekregen dat God begrijpt wat mij als militair bezielde. Ik heb dingen gedaan die ik niet had moeten doen en die ik nooit meer zal doen, maar ik geloof dat God verstaat waarom ik dat gedaan heb. En de zegen met water heeft de alsmaar hamerende herinnering daaraan van me weggehaald'.

De geestelijk verzorger houdt enige onzekerheid over de vraag welke van de genoemde veranderingen door zijn begeleiding komen. Mogelijk waren de meeste al gaande voor de tijd dat hij werd ingeschakeld. Hij realiseert zich achteraf dat hij in deze casus nagelaten heeft te vragen naar de context van de hulpvraag: wat maakt dat deze vraag zich juist hier en juist nu voordoet? Waarschijnlijk hebben de heftigheid van de hulpvraag en de druk om een snel antwoord hem deze navraag doen vergeten. Gebrek aan zicht op de context maken het hem moeilijk te beoordelen hoe de veranderingen die tijdens de geestelijke verzorging zichtbaar werden zich verhouden tot het totale resultaat van de behandeling van Hans.

Communicatie

Rapportage en evaluatie: Na elk gesprek noteert de geestelijk verzorger een aantal werkaantekeningen. Die werkaantekeningen bundelt hij tot een casusbeschrijving. Op grond daarvan schrijft hij later deze case study. De casusbeschrijving stuurt hij naar de behandelend psychiater met verzoek om commentaar. Ten tijde van het schrijven van deze case study is dit commentaar nog niet ontvangen. In een teamvergadering bespreekt de geestelijk verzorger de begeleiding van Hans en bespreekt hij zijn concept van het ritueel. Hij is blij met de steun en de adviezen van zijn collegae. Nadien deelt hij ook de casusbeschrijving met hen.

Materiaal

Het ritueel: Deze geestelijke verzorging sluit af met een ritueel. Hier volgt daarvan een beschrijving. Het ritueel vindt plaats in de leegstaande kapel van het psychiatrisch ziekenhuis. Aanwezig zijn Hans, de psychiater en de geestelijk verzorger. Bij binnenkomst loopt Hans meteen naar het altaar. Hij vraagt of het ritueel hier plaats kan vinden. Er worden drie stoelen in een kring gezet. De geestelijk verzorger heet ieder welkom en vertelt iets over deze ruimte. De grootte ervan is niet efficiënt maar wel effectief. Vanuit onderhoudsoogpunt is de omvang van een kapel niet handig, maar ze kan wel een krachtige werking hebben op ons binnenste. Het kan immers helpen innerlijk weer ruimte te ervaren als we ons benauwd voelen. Hij verwijst ook naar de bezoeken die Hans aan de kerk in het dorp brengt. Vervolgens vertelt de geestelijk verzorger iets over de lagen in een mens. Er is een praktische laag, een relationele laag, een emotionele laag, een spirituele laag. Door wat Hans heeft meegemaakt hebben al die lagen schade geleden. Hij spreekt hem rechtstreeks toe: 'Je hebt de afgelopen tijd hard aan herstel gewerkt. En je bent daarin succesvol geweest. De dag van je ontslag is aangebroken. Maar je wilt ook nadrukkelijk op spiritueel niveau herstellen. Je wilt het met God goed maken, vertelde je al in ons eerste gesprek. En je hebt me uitgelegd dat je probleem ging over *moral injury*. Je ziet jezelf ook als moreel gewond. Dit ritueel zou je dan kunnen beschouwen als een morele wondbehandeling. Net zoals bij een lichamelijke wondbehandeling zullen daarbij drie stappen worden gezet: de wond schoonmaken, de wond verbinden, de wond laten helen'.

De geestelijk verzorger nodigt Hans dan uit voor *de eerste stap*: de wond laten zien om die te kunnen schoonmaken. Hij vraagt hem de brief voor te lezen die hij heeft voorbereid en waarin hij onder woorden heeft gebracht wat hem moreel belast. Als Hans dat heeft gedaan, vraagt de geestelijk verzorger of hij die brief van zich af wil leggen, op de grond. Vervolgens leest hij de tekst van Psalm 51. Hij benadrukt het verlangen dat uit de tekst spreekt om gereinigd te worden: 'Was mij, dat ik witter word dan sneeuw.' En hij geeft aan dat hij Hans daarom nu met water gaat zegenen. Als de geestelijk verzorger zich omdraait om

het wijwatervat te pakken knielt Hans uit zichzelf op de grond. Spontaan spreekt hij een gebed uit. Daarin herhaalt hij wat hij in de brief heeft gezegd, maar nu klinkt er veel meer emotie in door. De geestelijk verzorger zegent hem en spreekt een wens uit waarin hij opneemt wat Hans zojuist heeft gezegd.

De tweede stap leidt de geestelijk verzorger in door te spreken over het verbinden van wonden. Als de wond schoon is, wordt die verbonden om te voorkomen dat er iets bij kan komen waardoor hij weer ontsteekt. En ook om te voorkomen dat je hem zelf blijft openkrabben. Als morele wondbehandeling sluit dit ritueel hierop aan. Hij geeft Hans vervolgens een witte doek en vraagt hem die op de grond over zijn brief heen te leggen. Vervolgens leest hij het eerste deel van Psalm 32. Kort zegt hij iets over de wisselwerking in die tekst tussen openleggen en toedekken. Als de mens zijn morele tekort niet meer verbergt, zal de Eeuwige dat tekort toedekken. Toedekken is niet negeren, is niet doen of er niets aan de hand is. Toedekken is de pijn laten rusten als die is uitgesproken. Vergeving beoogt rust te brengen. Nogmaals terugrijpend op het beeld van wondbehandeling zegt de geestelijk verzorger dat er uiteindelijk een fase aanbreekt waarin we niets kunnen doen. De wond moet de tijd krijgen om te helen.

Hij legt uit dat *de derde stap* van dit ritueel daarover gaat. Over vertrouwen vinden in de innerlijke, helende kracht. En over ruimte maken zodat die kracht zijn helende werk kan doen. Hij leest het eerste deel van Psalm 139 voor. Hans merkt tussen neus en lippen op: 'Die lees ik elke dag'. De geestelijk verzorger benadrukt de passage over het licht (vers 11 en 12) en zegt: 'Er is licht dat zelfs in het diepste donker doordringt. Voor dat licht bestaat er geen nacht. Het goddelijke licht. Een vonk daarvan leeft in elk mens. Laat je wond helen door dat licht van binnen. Laat dat licht alles wat donker voor je is verdrijven.' Hij steekt een kaars aan en geeft die aan Hans. Het is een tijd stil. Dan vraagt de geestelijk verzorger Hans om de kaars op het doek te zetten dat over de brief ligt. En hij legt Hans de keus voor of hij na afloop van dit ritueel de brief mee wil nemen of de kaars. Reso-

luut kiest Hans voor het laatste. De geestelijk verzorger noemt als suggestie de kaars thuis aan te steken op momenten dat het leven niet licht voor hem is.

Ter afsluiting maken Hans, de psychiater en de geestelijk verzorger een kring. Ze geven elkaar de hand. De geestelijk verzorger oppert dat Hans deze kring zou kunnen zien als symbool voor zijn terugkeer in de gemeenschap van mensen. En hij spreekt als zegen uit dat Hans zich welkom mag voelen en dat de periode van isolement voor hem beëindigd mag zijn. Bij het afscheid bedankt Hans de geestelijk verzorger met een omhelzing. Hij zegt: 'Dat doe ik anders nooit.'

Terugblikken: Enige weken later ontvangt de geestelijk verzorger een email van Hans waarin hij bericht dat het hem heel goed gaat. De kaars staat op tafel – meldt hij – maar heeft nog niet gebrand. Bij het huisbezoek na twee maanden wijst Hans de geestelijk verzorger op de kaars, die een prominente plaats in zijn flat inneemt. Hij benadrukt: 'Die gaat nooit meer weg!' Hij vertelt dat hij hem onlangs voor het eerst heeft aangestoken. Dat was toen hij zijn pols had gebroken. Vanwege de heftige pijn had hij van de huisarts extra pijnstilling gekregen. Die avond belde een vriend die aan zijn trage spreken meende te merken dat Hans weer gedronken had. Gewaarschuwd door deze vriend had zich diezelfde avond nog de politie aan zijn deur gemeld. Daar was Hans boos en bang van geworden. 'Begint nu alle ellende weer opnieuw?', had hij gedacht. Op dat moment had hij de kaars aangestoken. Hij zegt dat dit voorkomen heeft dat hij toen impulsieve dingen is gaan doen. De geestelijk verzorger realiseert zich terugblikkend dat niet het ritueel op zich voor een gunstig effect heeft gezorgd maar dat heel het geestelijk verzorgingsproces daaraan heeft bijgedragen. Zelfacceptatie en zelfinzicht werden daardoor bij Hans groot. De geestelijk verzorger is van mening dat het beslissend was dat hij de tijd heeft genomen en zich niet tot een snelle uitvoering van een ritueel heeft laten verleiden.

Guus van Loenen is geestelijk verzorger van Vincent van Gogh voor geestelijke gezondheidszorg, Venray